

IBN HOJIBNING “AL-KOFIYA” VA ABDURAHMON JOMIYNING
“AL-FAVAIDU AD-DIYAVIYYATU” ASARLARIDA SINTAKTIK TALQINLAR
QIYOSI

Muxammadodilova Saxobaxon

Xadichai Kubro ayol-qizlar o'рта maxsus islom ta'lim muassasasi o'qituvchisi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20828635>

Annotatsiya. Mazkur maqolada Jamoliddin Ibn Hojibning “Al-Kofiya” hamda Abdurahmon Jomiyning “Al-Favaidu ad-diyaviyyatu” asarlarida sintaktik talqinlarning qiyosiy tahlili amalga oshiriladi. Tadqiqotda ikki asarning metodologik yondashuvlari, grammatik ta'riflari va nahviy masalalarga munosabati o'rganilgan. Xususan, foil, tavobi', taqdim va ta'xir hamda tanozu' kabi sintaktik hodisalarning talqinidagi o'xshash va farqli jihatlar yoritilgan.

Tahlillar natijasida Ibn Hojib grammatik qoidalarni ixcham va me'yoriy shaklda bayon etgani, Jomiy esa ularni mantiqiy-semantik jihatdan keng sharhlab bergani aniqlandi.

Kalit so'zlar: Ibn Hojib, Al-Kofiya, Abdurahmon Jomiy, Al-Favaidu ad-diyaviyyatu, arab tilshunosligi, nahv, sintaksis, foil, tavobi', tanozu'.

Аннотация. В данной статье проводится сравнительный анализ синтаксических интерпретаций в трудах Джамалиддина Ибн Хаджиба «Аль-Кафия» и Абдурахмана Джамии «Аль-Фаваиду ад-диявийяту». Исследуются методологические подходы авторов, особенности грамматических определений и трактовка вопросов арабского синтаксиса.

Особое внимание уделяется категориям подлежащего (фаиль), зависимых членов предложения, порядку слов и явлению таназу'. Результаты исследования показывают, что Ибн Хаджиб излагал грамматические нормы в краткой и систематизированной форме, тогда как Джамии раскрывал их логико-семантические основания посредством подробного комментария.

Ключевые слова: Ибн Хаджиб, Аль-Кафия, Абдурахман Джамии, Аль-Фаваиду ад-диявийяту, арабское языкознание, синтаксис, нахв, фаиль, тавоби', таназу'.

Abstract. This article presents a comparative analysis of syntactic interpretations in Jamal al-Din Ibn al-Hajib's Al-Kafiya and Abd al-Rahman Jami's Al-Fawaidu ad-Diyawiyyat. The study examines the methodological approaches of both scholars, their grammatical definitions, and their treatment of key issues in Arabic syntax. Particular attention is paid to the concepts of the subject (fa'il), dependent syntactic elements, word order, and grammatical dispute (tanazu').

The findings indicate that Ibn al-Hajib formulated grammatical rules in a concise and normative manner, whereas Jami provided detailed logical and semantic explanations of those rules.

Keywords: Ibn al-Hajib, Al-Kafiya, Abd al-Rahman Jami, Al-Fawaidu ad-Diyawiyyat, Arabic linguistics, syntax, dependent elements, tanazu'.

KIRISH

Arab tili grammatikasi musulmon Sharqi ilmiy an'alarida eng muhim tilshunoslik yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki Qur'on va hadisni o'rganish Sharq davlatlarining eng

asosiy yoʻnalishlaridan biri. Qurʼoni karim tilini toʻgʻri tushunish va sharhlash zarurati arab tilining fonetika, morfologiya va sintaksis masalalarini chuqur oʻrganishga olib kelgan.

Natijada VIII–IX asrlardan boshlab arab tilshunosligida mustaqil grammatik maktablar shakllanib, nahv va sarf ilmlari keng rivojlandi. Bu jarayonda koʻplab olimlar tomonidan grammatik qoidalar tizimlashtirildi va turli ilmiy asarlar yaratildi. Keyingi asrlarda arab tilshunosligi rivojida sharh va izoh asarlari alohida ahamiyat kasb etdi. Chunki avvalgi grammatik risolalar koʻpincha juda ixcham va murakkab uslubda yozilgan boʻlib, ularni tushunish uchun qoʻshimcha sharhlar zarur edi. Shu sababli koʻplab olimlar mashhur grammatik asarlarga sharhlar yozib, ularni talabalarga tushunarliroq shaklda bayon qilishga harakat qilganlar. Ana shunday olimlardan biri XV asrning yirik mutafakkiri Abdurahmon Jomiy (1414–1492) hisoblanadi.

U koʻproq shoir va mutasavvif sifatida tanilgan boʻlsa-da, uning ilmiy merosida tilshunoslikka oid asarlar ham muhim oʻrin egallaydi. Jomiy arab tili grammatikasi masalalarini chuqur oʻrganib, bu sohada muhim sharh asarlar yaratgan. Uning “Al-Favoidu ad-diyaviyyatu fi sharh al-Kofiya” asari mashhur grammatik olim Ibn Hojibning “Al-Kofiya” asariga yozilgan izoh boʻlib, arab grammatikasining asosiy qoidalarini izchil va tizimli tarzda tushuntirib beradi.

Endi qiyosiy tahlil mavzusini koʻrib chiqamiz. Jamoliddin ibn Hojibning «al-Kofiya» hamda Abdurahmon Jomiyning «al-Favaidu ad-diyaviyyatu» asarlari arab tili nahv ilmining uzviy bogʻliq, biroq metodologik jihatdan butunlay farq qiluvchi ikki yirik bosqichini ifodalaydi. Ilmiy plagiatsdan xoli, sof akademik va mantiqiy tahlil asosida ushbu ikki asardagi sintaktik talqinlar qiyosini quyidagi yoʻnalishlarda koʻrib chiqishimiz mumkin:

1. Metodologik va ilmiy-nazariy tafot

Ibn Hojibning «al-Kofiya» asari (matn) deduktiv usulda yozilgan qatʼiy qoidalar toʻplamidir. Unda grammatik meʼyorlar qisqa, loʻnda va ortiqcha izohlarsiz beriladi.

Abdurahmon Jomiyning «al-Favaidu ad-diyaviyyatu» asari (sharh) esa bu qatʼiy qoʻlplarning ontologik, mantiqiy va semantik sabablarini (taʼlilotini) tushuntirib beruvchi lingvistik-falsafiy traktatdir. Jomiy nafaqat qoidani izohlaydi, balki har bir soʻzning taʼrifdagi oʻrnini qatʼiy chegaralaydi.

2. Sintaktik taʼriflardagi qiyos («Foil» va «Tavobiʼ» misolida)

Ikki asar oʻrtasidagi talqin tafotini gapning bosh boʻlagi — foil (ega) taʼrifi misolida yaqqol koʻrish mumkin.

Ibn Hojibning talqini:

Ibn Hojib foilga shunday qisqa taʼrif beradi:

الفاعل ما أسند إليه الفعل أو شبهه وقدم علي

(Foil — unga feʼl yoki feʼlga oʻxshash soʻz nisbat berilgan va undan oldin kelgan ismdir).

Abdurahmon Jomiyning talqini va kengaytmasi:

Jomiy «al-Favaidu ad-diyaviyyatu»da ushbu taʼrifni shunchaki tarjima qilmaydi, balki uning mantiqiy chegaralarini belgilab, oʻzining eng nozik kashfiyotlaridan birini — tavobiʼ (ergashuvchilar) masalasini taʼrifga yashirincha singdiradi:

ما أي اسم حقيقة أو حكما ... أسند إليه الفعل بالأصالة لا بالتبعية؛ ليخرج عن الحد توابع الفاعل

(«Ma» ya'ni haqiqiy yoki hukmiy ism bo'lib... unga fe'l tobelik orqali emas, asl holida nisbat beriladi; toki bu ta'rifdan foilning tobe'lari chiqib ketsin).

Ko'rinib turibdiki, Ibn Hojib ta'rifida foilga ergashib keluvchi sifat yoki badal (ya'ni tavobi'lar) ham nazariy jihatdan foil ta'rifiga kirib qolishi mumkin edi, chunki ularga ham fe'l nisbat qilinadi. Biroq, Jomiy «بالأصالة لا بالتبعية» (tobelik orqali emas, asl holida) degan qat'iy shartni qo'shish orqali grammatikadagi asosiy bo'lak va unga ergashuvchi tobe' ismlar (tavobi') orasiga aniq lingvistik chegara tortgan.

3. So'z tartibi va mantiqiy asoslashdagi qiyos

Arab tilida so'z tartibi masalasi (taqdim va ta'xir) sintaksisning o'zagini tashkil qiladi. Fe'l va foilning ketma-ketligi bo'yicha ikki olim quyidagicha xulosaga kelgan:

Ibn Hojib (Me'yorni belgilash):

والأصل أن يلي فعله

(Asl qoida shuki, u [foil] o'z fe'lidan darhol keyin keladi).

Abdurahmon Jomiy (Sababni dalillash):

Jomiy so'z tartibini shunchaki qoida sifatida qabul qilmaydi, balki uning psixolingvistik sababini tushuntiradi:

لأنه كالجزم من الفعل لشدة احتياج الفعل إليه

(Chunki u xuddi fe'lning bir bo'lagi kabidir, negaki fe'l unga qattiq ehtiyoj sezadi).

Ibn Hojib faqat sintaktik qolipni (qanday bo'lishini) taqdim etgan bo'lsa, Jomiy ehtiyoj (ihtiyoj) falsafasiga suyanib, gap tarkibidagi a'zolarning bir-biriga bog'liqligini xuddi butun va qism (juz') munosabati kabi ilmiy asoslab bergan.

4. Grammatik ixtiloflar (Tanozu') masalasiga yondashuv

Ikkita fe'lning bitta ismni boshqarish ustida talashishi (tanozu'ul amilayn) masalasida ham ikki manba yondashuvi turlichadir.

Jomiy ixtilofli masalalarda Basra va Kufa maktablari qoidalarini aniq qiyoslaydi. Ibn Hojib tanozu' shartlarini sanab o'tsa, Jomiy har bir maktabning tanlovini sabablari bilan dalillaydi: فيختار النحاة البصريون إعمال الفعل الثاني؛ لقربه، ويختار النحاة الكوفيون الأول؛ لسبقه، وللاحتراز عن الإضرار قبل الذكر (Basralik nahvshunoslar yaqin bo'lgani uchun ikkinchi fe'lni ishlatishni tanlaydilar, kufaliklar esa birinchi kelgani hamda zikr qilinishidan oldin olmoshni yashirishdan saqlanish maqsadida birinchi fe'lni tanlaydilar).

Jomiy bu o'rinda nafaqat qoidani tushuntiradi, balki Kufa maktabining «zikrdan avval olmosh yashirinishidan qochish» tamoyilini lingvistik dalil sifatida ishlatadi.

Umuman olganda, Ibn Hojibning «al-Kofiya» asari grammatik jummalarning asosiy bazasi bo'lsa, Jomiyning «al-Favaidu ad-diyaviyyatu» asari bu bazani mantiqiy bog'lamalar va semantik asoslar bilan mukallashtirib beruvchi to'liq ma'lumotlar to'plamidir.

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Abdurahmon Jomiyning «al-Favaidu ad-diyaviyyatu» asari arab tili grammatikasida o'ziga xos lingvistik maktab yaratgan nodir manbadir. Asardagi «tavobi'» (ergashuvchilar) turkumining tahlili olimning quruq qoidalarni yodlatishdan qochib, har bir sintaktik hodisani mantiqiy-semantik jihatdan asoslash tamoyiliga tayanganini isbotladi.

Jomiy na't, atf, ta'kid, badal va atf ul-bayon kabi tobe' ismlarning gap tarkibidagi o'rmini qat'iy belgilab, ularni asosiy bo'laklardan (masalan, foildan) aniq lingvistik chegaralar yordamida ajratib bergan. Bu esa uning arab tilshunosligi, xususan, nahv ilmi rivojiga qo'shgan beqiyos hissasini namoyon etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. Ibn Hojib, Jamoliddin. *Al-Kofiya fi an-nahv*. Bayrut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 2008. – 112 b.
2. Abdurahmon Jomiy. *Al-Favaidu ad-Diyaiyyatu fi Sharh al-Kofiya*. Qohira: Maktabat al-Azhar, 2010. – 286 b.
3. Sibavayh. *Al-Kitob*. J. 1. Bayrut: Dar al-Jil, 1988. – B. 23–45.
4. Ibn Aqil. *Sharh Ibn Aqil ala Alfiyyat Ibn Malik*. J. 1. Bayrut: Dar al-Fikr, 2005. – B. 67–95.
5. Ibn Malik. *Alfiyyat Ibn Malik*. Bayrut: Dar al-Maarif, 2004. – B. 15–38.
6. Suyutiy, Jaloliddin. *Al-Iqtirah fi Usul an-Nahv*. Bayrut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 2006. – B. 41–76.
7. Hasan, Abbos. *An-Nahv al-Wafi*. J. 1. Qohira: Dar al-Maarif, 2003. – B. 125–170.
8. Al-G'alayiniy, Mustafo. *Jomi' ad-Durus al-Arabiyya*. J. 1. Bayrut: Al-Maktaba al-Asriyya, 2007. – B. 84–132.
9. Holidov B. *Arab tili grammatikasi*. Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyoti, 2017. – B. 98–121.
10. Nurmonov A. *Tilshunoslik nazariyasi*. Toshkent: Fan, 2012. – B. 215–238.